

Semsey Enikő: Németország politika- és művelődéstörténetéről az 1951-ben Kelet-Berlinben felállított Sztálin-szobor kapcsán

Bevezetés

A köztéri szobrokkal kapcsolatos érdeklődésemet néhány évvel ezelőtt talán az a felismerés vezette, hogy a nemzeti emlékezet vizuálisan ható, ám a háttérben sokszor politikai üzenetet közvetítő tárgyi nyomaiként lehet vagy kell őket szemlélni. Történészként tehát komplex feladattal van dolga annak, aki megpróbálja ezeket az összefüggéseket feltárni.

Jelen tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy bemutassam, hogyan jelenítette meg Kelet-Berlinben az 1951-ben felépült Sztálin szobor azt a politikai ideológiát, amelyet a szovjet rendszer jelentett.

A szobor konkrét bemutatása előtt egy rövid- a témára koncentráló- részben az ideológiai és eseménytörténeti hátteret vázolom. Elsősorban azt vizsgálom, hogy milyen történelmi-politikai körülmények között épült fel, illetve, hogy miért volt jelentős ennek a létrejötte, mennyiben támogatta létüket a politikai vezetés, hogyan viszonyult hozzájuk a társadalom.

Az ország második világháborúban betöltött szerepe és a szovjet csapatok jelenléte miatt kialakult politikai helyzetben a Német Demokratikus Köztársaságban (továbbiakban NDK) teljesen új politikai rendszer jött létre.

Miután a németországi szovjet emlékművekről magyar nyelvű tanulmányok, feldolgozások nem jelentek meg, ezzel újdonság értékű lehet a munkám. Újszerűnek mondható az is, hogy végigkísérem a szobor történetének legfontosabb állomásait felavatásától lerombolása napjáig. A burkolt és kezdetben „legitimálnak” tűnő szovjet hatalomátvétel vizuális lenyomataként tekintem, vizsgálom a szobrot, amelyek társadalmi beágyazottsága, nemzeti ünnepek közé „emelése” kezdettől fogva a politikai vezetés szándéka volt, ám az élet és a változtatni akaró lakosság politikai szándéka ennek ellenállt.

Munkám során főleg a Lukas Verlag „Der Rote Gott- Stalin und die Deutschen” című munkájára támaszkodtam, amelyhez hozzávettem a korabeli német ideológia történetét. A vírushelyzet ellenére a német könyvtárak, és napilapok kiadóinak segítségével sikerült hozzájutnom korabeli sajtóforrásokhoz is.

A XX. századi egyetemes történelem legnagyobb traumáit okozó és radikális változásait hozó második világháború befejeződése egyben a kétpólusú világ létrejöttét is jelentette. A világháborúban betöltött szerep és a nagyhatalmi politika sokban befolyásolta a különböző országok politikai rendszereit, nemzeti emlékezet-politikáját.

A második világháború lezárását követő évtizedekben Németország esetében radikális változásokat látunk, de ezek – részben – más történelmi körülmények hatása alatt következtek be, mint például a Szovjetunió szatellit államai közé került Magyarország esetében. Úgy vélem, hogy a politikai ideológiák hatására kialakult nemzeti emlékezetkultúrát, változásainak okait –lehetőség szerint – úgy érdemes vizsgálni, hogy azt nem a jelenből visszavetített értékrendszer alapján tesszük, ám ez nem egyszerű feladat. Pedig, ahogyan Lucian Boia, ismert román történész mondja: „Semmi sem világít rá jobban a jelenre és a jövőre felé vezető választott utakra, mint az a mód, ahogyan a társadalom magáénak vállalja a múltját.”^[1]

Németország története 1945 után

1945-ben Németország romokban hevert. Ekkoriban még sem a lakosság, sem a megszálló hatalmak nem tudták mit hoz a jövő. Kezdetben a szövetségesek bizonytalanok voltak Németország jövőjét illetően. Az 1943-as teheráni, és az 1945-ös jaltai konferencián megállapodás született arról, hogy Németországot megszállási övezetekre kell osztani. Jaltában arról is döntöttek, hogy az amerikai, az angol és a szovjet zónák mellett a franciáknak is kell egy külön zónát biztosítani. 1945. június-júliusában Potsdamban az amerikaiak az angolok és a szovjetek megegyezésre jutottak abban, hogy a náciizmust ki kell irtani Németországból, demilitarizálni és demokratizálni kell, de konkrét politikai javaslatokat – amelyeket egységesen életbe lehetett volna léptetni minden megszállási övezetben – nem sikerült megfogalmazniuk. Németország május 8-i feltétel nélküli kapitulációja után saját kormányzervek nélküli megszállt ország lett.^[2]

Berlinben Szövetséges Ellenőrző Bizottságot állítottak fel, amelynek össze kellett hangolni a különböző megszállási övezetekben zajló politikát. A legradikálisabb változások a szovjet megszállási övezetben következtek be. A politikai pártokat újjáalakították, hogy legitimálják Németország Kommunista Pártja (KPD) azonnali működését. A Moszkvából hazatérő német kommunisták (Walter Ulbrichttal élükön) már 1945 áprilisában megérkeztek Berlinbe. Ezek a káderek minél előbb igyekeztek átvenni a politikai hatalmat a Szovjet Katonai Közigazgatás (SMAD) támogatásával. 1945 őszén a KPD vezetői számára világossá vált, hogy önmagukban nem tudják megtartani a hatalmat, ezért 1946-ra kényszerű egyesülés jött létre a Német

Szociáldemokrata Párt (SPD) és a KPD közt. Megalakult a NSZEP, azaz Németország Szocialista Egységpártja (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). A NSZEP 1948-ra kommunisták uralta, sztálinista párttá alakult át.^[3]

Társadalom és gazdaság

Megkezdődtek a radikális társadalmi-gazdasági változások is a szovjet zónában. Az első intézkedések között bevezették a földreformot. Minden 100 hektárnál nagyobb területet kisajátítottak, az egykori nácik birtokaival együtt, s ezeket szétszabták kisbirtokos parasztok, mezőgazdasági, földnélküli munkások és keleti menekültek között, de bizonyos birtokokat állami tulajdon alá vontak. A nagyipari üzemeket, bányákat, pénzintézeteket államosították, s a magánvállalkozásokat fokozatosan megszüntették.^[4]

A gazdasági segély kezelése érdekében nyugaton pénzreformot kellett végrehajtani, ugyanis a Reichsmark értéktelenné vált. Helyette a Deutschmark nevű pénznemet vezették be. Az 1948-as nyugati pénzreformot olyan formában javasolták a keletieknek, hogy a szovjetek semmiképp se fogadják el az ajánlatot. Helyette bevezették saját keleti márkájukat, s ezzel egyidejűleg megpróbálták elvágni a nyugati szövetségesek elől a Berlinbe vezető utakat, s eltorlaszolták az autópályákat, valamint a vízi közlekedés minden vonalát. A nyugatiak erre a híres berlini léghíddal válaszoltak, amellyel sikerült Berlin nyugati övezeteit élelmiszerekkel és fűtőanyagokkal ellátniuk. 1948-tól, miközben nyugaton kialakult a totalitarizmussal és a kommunizmussal szembenálló szövetség, keleten egyre inkább kiépülőben volt a totális kommunista diktatúra. Ez végül ahhoz vezetett, hogy 1949 májusában megalakult a Német Szövetségi Köztársaság (BRD) és októberben a Német Demokratikus Köztársaság (DDR).^[5]

1949. szeptember 27-én Sztálin hozzájárult az NDK megalapításához. Október 4-én a népi kongresszust felváltotta Németország Nemzeti Frontja, amely minden pártot és tömegszervezetet felölelt. A hatalom jogállami megosztását az NDK alkotmánya nem tartalmazta. A legfőbb szerv névleg a Népi Kamara lett, amely kizárta a független igazságszolgáltatást. Az alkotmány elfogadását követően 1949. október 11-én elnökké választották Wilhelm Piecket, aki a KPD alapító tagja volt. Másnap pedig Otto Grotewohl lett a miniszterelnök. Helyettesei Walter Ulbricht (NSZEP), Otto Nuschke (CDU), és Hermann Kastner (LDPD) voltak. Az NSZEP-ből kerültek ki a belügy-, az igazságügy-, és a népoktatásügyi miniszterek, valamint összesen 14 szakminiszterből még négy. 1949-ben az NSZEP szovjet mintára marxista-leninista káderpárttá alakult át, s könnyörtelen harcot kívánt folytatni a szociáldemokraták ellen. Az NDK tehát totális diktatúraként kezdte meg működését.^[6]

A két Németország megosztottságát eleinte nem tartották visszafordíthatatlan ténynek. Létük több stádiumban merevült meg, mint az 1952-es újraegyesítési kezdeményezések kudarca, és végül 1961-ben a berlini fal megépülése, amely 1991-ig szinte teljesen elzárta a németek előtt a keletről nyugatra való menekülés lehetőségét.

Kultúra és tudomány

1945-ben Németországban a kulturális és a tudományos élet megszűnt létezni. Nem működtek a színházak, a mozik, a koncerttermek és az operák sem. Elhallgattatták a rádióadókat, sajtótermékeket pedig csak a megszálló hatalmak nyomtathattak, s csakis tájékoztató jelleggel. Hitler és a nemzetiszocializmus démonizálása megjelent a szépirodalmi és a szakirodalmi művekben egyaránt. Irodalomról egyébként a szó szoros értelmében a háborút követő pár évtizedben nem beszélhetünk. Leginkább szociográfiák jelentek meg, vagy politikai elemzések. A festészetből, a szobrászatból és az építészetből eltűnt az első világháborút követően megjelenő avantgardizmus. Az anyag és a pénz hiánya miatt a szobrászok néhány évig újat nem is nagyon tudtak alkotni. A zenei életből kiszorult a népies, nacionalista romantika, mert ezt a nemzeti szocialista rendszerrel azonosították. Helyette népszerűek lettek az operettek. 1946-ban helyreállt a DEFA (Deutsche Film AG) nevű filmcentrum, amely olykor nyugati rendezők alkotásainak elkészítését is vállalta, de ez többnyire hátrányos következményekkel járt a német rendezők számára. A kulturális elszakadásra a nyugat és a kelet között 1947-ben került sor. A szovjet zónában, 1947 júliusában a keletnémet művészek számára kiutazási tilalmat rendeltek el, majd letiltották a színpadokról az amerikai drámákat is.^[7]

A szocialista realizmus megjelenése a kultúrpolitikában

Még ugyan ebben az évben megjelent a szocialista realizmus. A művészet pártállami eszközökkel való átalakítása. A szocialista realizmus célját 1952-ben Walter Ulbricht az „Új Ember” (Neuen Mensch), a szocialista embertípus ábrázolásában látta. Ez lényegében egy olyan alak illusztrálását jelentette, (a szobrokban, és a festők vásznain) aki hősként dolgozik a szocializmus építéséért. A háborút megelőző művészet megszűnt létezni. Új mottó terjedt el: „Az embernek szüksége van új ábrázolásmódra” („Der Mensch braucht eine neue Darstellung”). Az iránymutatást a SED adta. A képzőművészek állami megrendeléseket kaptak, melyekben a nehézipar fejlesztésének és a mezőgazdaság kollektivizálásának propagálása volt a feladatuk.^[8]

A Sztálin szobor felállítása

1951 júliusának végén a SED pártvezetése egy nagy jelentőségű szállítmányt várt Leningrádból: Joszif Sztálin óriási bronzszobrát. Tervezője Nyikolaj Tomszkij orosz szobrászművész. Kelet-Berlinnek sürgősen szüksége volt egy reprezentatív kegyhelyre a lakosság számára, a szovjet befolyás miatt. Ráadásul a fiatalok és diákok számára rendezett világfesztivál a sztálini kultusz jegyében augusztus 5-én került volna megrendezésre. A város vezetése több mint egymillió látogatóra számított és mintegy 25 000 résztvevőre több mint 100 országból.^[9]

A szobor hivatalosan a Komszomol, a Szovjetunió Kommunista Ifjúsági Szövetségének ajándékaként érkezett Berlinbe. A valóságban Walter Ulbricht, a SED főtitkára személyesen az OAK fődiplomatáját kérte meg, hogy kérjen engedélyt Moszkvából az NDK részére „J. V. Sztálin bronzszoborának megvásárlására”. Ennek megfelelően a kormánynak kellett állnia a költségeket.^[10]

Ulbricht eredetileg egy 16 méter magas szobrot kért a Szovjetuniótól, azonban azt a választ kapta, hogy meg kell elégednie egy (valamivel) kisebb példánnyal. A szállítólevél szerint a szobor 4,5 méteres magas volt és 2,3 tonnát nyomott. A szállítás közben megsérült szobrot acéllemezekkel és egyfajta tinktúrával javították meg.^[11]

A szobor felállításának helyszínéül Ulbricht és a Szovjetunió diplomáciai missziójának vezetője, Georgi Puskin kezdetben az Alexander Platzot választották, végül azonban a szobor a Strausberger Platzra került, mert a körülötte levő épületekkel együtt beleillett a kelet-német „szocialista klasszicizmus” stílusirányzatába.^[12]

Walter Ulbricht 1951 augusztus 23-án avatta fel az emlékművet. Az avatáson jelen voltak még Wilhelm Pieck, az NDK elnöke és Otto Grotewohl miniszterelnök is.

A marsall egyenruha ellenére az emlékmű nem a „diadalmas” Sztálinra emlékeztetett. Tomszkij Sztálin szobra kedvesen, mosolyogva tekintett le az emberekre, amely nem volt jellemző a diktátorra. A szobor nem egy dinamikus, inkább egy statikus képet mutatott. Tomszkij gyakran megfigyelte Sztálin gesztusait (aki jobb kezét gyakran a kabátjának gombsora alá, vagy nadrágzsebébe dugta) éppen ezért ábrázolta így. Ez a testtartás a nézőt Napóleonra emlékeztette, amely által tiszteletreméltó, győztes hadvezérként tekintettek rá. Jogar vagy marsallbot helyett bal kezében egy papírtekercset tartott, amely a jövőre vonatkozó terveket szimbolizálta.^[13]

Sztálin személyét – érthető módon – nem volt könnyű megszerettetni a német lakossággal, hisz a németek a diktátor nevét Sztálingrádhoz, illetve a „Sztálinorgonákhoz”^[14], a Vörös hadsereg erőszakoskodásaihoz, a tömeges letartóztatásokhoz, a hadifoglyok kényszermunkatáborokba kényszerítéséhez, és a megszálló hatalom szigorú rendszeréhez kötötték. A lakosság nagy része tehát negatív képet őrzött a szovjetekről, nem szerették őket. Az 1945 utáni propaganda így óriási kihívások előtt állt. A háború utáni első évben tehát a SED és a KPD lemondott arról, hogy megszerettesse Sztálint a lakossággal, csak a megszálló hatalmak adták meg az úgynevezett „szovjetführernek” a kultikus tiszteletet.^[15]

1946-tól azonban a SMAD megkezdte a német „elvtársak” politikai oktatását az agitáció és a propaganda kérdéseiben. Erre azért is volt szükség, mert az 1946-ban megrendezett választásokon a SED egységpárt elmaradt a többihez képest, s ezt a propaganda hiányának tudták be.^[16]

Végül 1949-ben az NDK megalakításával Sztálin elvette a reményt a németektől, hogy a szovjet megszállási övezetben egy semleges államot hozzanak létre, s személyi kultusza egyre inkább meghatározta a SED propagandáját. 1949 december 21-ére, Sztálin 70. születésnapjára már óriási ünnepségekkel készültek. A SED hónapokkal korábban megbízta a tömegszervezeteket, hogy szervezzék meg az ünnepeket. A Szabad Német Ifjúság (FJD) nevű tömegszervezet, valamint a Társaság a Német- Szovjet Barátságért pedig kiadványok megjelentetéséről gondoskodott. Az iskolákban a Népoktatási Minisztérium pontos utasításokat adott az ünnepek kivitelezéséhez. Innentől kezdve Sztálint dicsőítették a hivatalos pártközleményekben, és neve elé minden szövegben oda kellett tenni a „Nagy” jelzőt. Minden egyes tettét dicsőítették különleges tehetséget tulajdonítottak neki. Szinte mindenhol megjelent; idealizált portrékon és a dicsőítő szlogenekben, mert a SED úgy gondolta különleges tiszteletet érdemel.^[17]

A személyi kultusz évei után

Sztálin személyi kultuszának végét 1953 március 5-én bekövetkezett halála hozta el. Ám ekkor még gyászolók ezrei vonultak el a kelet-berlini Sztálin szobor előtt, leróva tiszteletüket. Az emlékművet virágokkal, fekete szalagokkal díszítették fel, s tiszteletbeli fegyveres őrköt is állítottak mellé.^[18]

A Tomszkij-féle Sztálin szobor végül ugyan arra a sorsra jutott, mint országszerte a többi Sztálin emlékmű. Az 1961 november 13 és 14-e közötti éjszakán egy építészekből álló brigád sűrített levegős vésőkkel felismerhetetlenségig rombolta. Tomszkij évekkel később egy másik

megbízást kapott. A Salinallee-től, (amelyet Karl Marx-Allee névre kereszteltek) néhány száz méterre, a Lenin térre egy 19 méter magas Lenin szobrot tervezett, amelyet 1970-ben állítottak fel.^[19]

Összefoglaló gondolatok

Németországban, hivatalosan a mai napig elfogadják, hogy a II. világháborús szovjet katonai áldozat megérdemli a tiszteletet. Ennek jeleként most is nemzeti ünnepként tartják számon a háború végét német területen, és minden évben megkoszorúzzák a három hatalmas berlini emlékművet, a Tiergartenben, a Treptower Parkban és a Schönholzer Heideban található. Május 8-a továbbra is nemzeti ünnep, munkaszüneti nap, elnevezése „Felszabadulás napja”, míg Magyarországon ezt kezdettől fogva vitatják. Érdekes és fontos továbbá az is, hogy míg a hazánkban felépült Mikus-féle Sztálin szobrot az 1956-os forradalomban nyilvánosan pusztította el a feldúlt tömeg, az NDK-ban ez a „desztalinizáció” csendben, mindenféle vita nélkül ment végbe, nemcsak Berlinben.

A II. világháború egyik legfontosabb következménye az a sokrétű hatás, amelyet az egyes nemzetek – főként a résztvevők – emlékezetpolitikájára, kultúrájára gyakorolt. Adott politikai rendszerek – érthető módon – az eltelt sok évtized alatt, úgy Európában, mint Európán kívül, hiszen az USA-tól Japánig, az egész világot érintette a világháború, sokféle szempontot figyelembe véve tárgyalták ezt a hatást történeti munkákban és szépirodalomban egyaránt. Szeretnénk egy olyat kiemelni közülük, amely egy 2013-ban Münchenben megjelent, majd magyarul 2016-ban kiadott mű szerzőjétől Aleida Assmanntól származik: „Az emlékezetkultúra napjainkban átalakulóban van, mivel Európa közös emlékezhorizontján a másik totalitárius diktatúra, a sztálinizmus bűneinek is helyet kell kapnia.” Közös keretként Assmann a *dialogikus emlékezet perspektíváját* javasolja, amely elismeri az áldozat és tettes szempontjait is. Miközben az ember a másik fél traumatikus emlékeit a saját – nemzeti, európai – emlékezetébe integrálja, talán képessé válik közös békévé oldani az erőszakos múlt mindenkinek másként fájó képeit.^[20]

Napjainkig tartó szakmai és társadalmi viták zajlanak a II. világháború szerepének és a Sztálin-kultusznak az emlékezetpolitikában elfoglalt helyéről, szerepéről, hatásáról. Ebben a bonyolult vitában, amely többnyire kapcsolódik az aktuálpolitikához, érthető módon merül fel a kérdés, eljuthat-e valamilyen nyugvópontra a nemzeti önvizsgálat?

Bibliográfia

Szakirodalom

Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezet kultúrában*, Budapest, Múlt és Jövő alapítvány, 2006.

Boia, Lucian: *A történelem és mítosz a román köztudatban*, Bukarest, Gordiusz, 1999.

Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban* 2. köt., ford. D. Molnár Judit – Ress László, Budapest, Osiris, 2005.

Engwert, Andreas: *Ikonografie des Stalin-Kultes in der DDR*, in hrg v.: Andreas Engwert, Hubertus Knabe: *Der rote Gott. Stalin und die Deutschen*, Berlin, Lukas Verlag, 2018.

Ormos Mária: *Németország története a 20. században*, Budapest, Rubicon, 2008.

Fulbrook, Mary: *Németország Története*, ford. Szuhay-Havas Ervin, Budapest, Maecenas, 1997.

Karin, Thomas: *Zweimal Deutsche Kunst nach 1945- 40 Jahre Nahe und Ferne*, Köln, DuMont Verlag, 1985.

Források

Neues Deutschland vom 14.11.1961.

Schreiben Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten an Walter Ulbricht, Betr. Stalinstatue für Berlin vom 24.7.1951, gez. Florin, BArch DC 20/3883

Telegramm Ulbricht an den Chef der Diplomatischen Mission der DDR Rudolf Appelt, BArch DC 20/3883

Hivatkozások

1. Lucian Boia: *A történelem és mítosz a román köztudatban*, Bukarest, Gordiusz, 1999. 10. ↑
2. Mary Fulbrook: *Németország Története*, ford. Szuhay-Havas Ervin, Budapest, Maecenas,

- 1997, 203. ↑
3. Uo. 205. ↑
4. Uo. 208. ↑
5. Uo. 210. ↑
6. Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban*, 2. köt., ford. D. Molnár Judit – Ress László, Budapest, Osiris, 2005, 135. ↑
7. Ormos Mária: *Németország története a 20. században*, Budapest, Rubicon, 2008, 314-317. ↑
8. Thomas Karin: *Zweimal Deutsche Kunst nach 1945- 40 Jahre Nahe und Ferne*, Köln, DuMont Verlag, 1985, 57. ↑
9. Engwert, Andreas: *Ikonografie des Stalin-Kultes in der DDR*, in hrg v.: Andreas Engwert, Hubertus Knabe: *Der rote Gott. Stalin und die Deutschen*, Berlin, Lukas Verlag, 2018, 129. ↑
10. Telegramm Ulbricht an den Chef der Diplomatischen Mission der DDR Rudolf Appelt, BArch DC 20/3883, 47. ↑
11. Schreiben Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten an Walter Ulbricht, Betr. Stalinstatue für Berlin vom 24.7.1951, gez. Florin, BArch DC 20/3883, S. 48. ↑
12. Engwert: *Ikonografie des Stalin-Kultes in der DDR*, 130. ↑
13. Engwert: *Ikonografie des Stalin-Kultes in der DDR*, 131. ↑
14. Szovjet rakétavető, amely zuhanásakor sípoló hangot adott ki rémületet keltve ezzel a lakosságban. Eva Langhals: Die Stalinorgel: Ikonografie des Stalin-Kultes in der DDR. in hrg v.: Andreas Engwert, Hubertus Knabe: *Der rote Gott. Stalin und die Deutschen*, Berlin, Lukas Verlag, 2018, 50. ↑
15. Uo. 131. ↑
16. Uo. 132. ↑
17. Hubertus Knabe: Vorwort in hrg v.: Andreas Engwert, Hubertus Knabe: *Der rote Gott. Stalin und die Deutschen*, Berlin, Lukas Verlag, 2018, 6. ↑
18. Engwert: *Ikonografie des Stalin-Kultes in der DDR*, 139. ↑
19. Neues Deutschland vom 14.11.1961. ↑
20. Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezet kultúrában*. Budapest, Múlt és Jövő alapítvány, 2006, 290. ↑